

فارماکولوژی بالینی در طب سنتی

دکتر محسن ناصری
بخش فارماکولوژی
دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی

تقسیم‌بندی خواص داروها در لوح‌های جداگانه است که در نوع خود احتمالاً بی‌نظیر است. شیخ برای خواص دارویی دوازده لوح قایل شده است و در هر لوح فقط خواص دارو را در رابطه با یک ارگان یا نشانه بالینی مورد بررسی قرار داده است، مثلاً در لوح ششم، کاربرد دارو در بیماریهای ناحیه سر را مورد بررسی قرار داده و در لوح هفتم، کاربرد دارو در چشم پزشکی را مطرح نموده است، و در لوح دوم کاربرد دارو در آرایش و زیبایی (Cosmetic)، و در لوح دوازدهم دارو از نظر سم‌شناسی مورد ارزیابی قرار گرفته است.

روش شیخ در مفردات بر استفاده صحیح از

حکمای بزرگ طب سنتی به اطلاعات جالب توجهی در زمینه اثرات داروها در درمان بیماریها و به عبارت دیگر فارماکولوژی بالینی دست یافته بودند. آنان اطلاعات مربوط به فارماکولوژی را در مبحثی تحت عنوان «مفردات» به تفصیل مورد بحث قرار داده‌اند، از جمله در کتاب «القانون فی الطب» که یکی از آثار ارزنده طب سنتی می‌باشد، کتاب دوم از مجموعه پنج کتاب این اثر نفیس به مبحث مفردات اختصاص یافته است. در این مبحث حدود ۸۰۰ ماده دارویی از جنس معدنی، گیاهی و یا حیوانی مورد بحث قرار گرفته است. از مشخصات بسیار جالب توجه مفردات قانون

نظرات حکما، گیاه شناسان و داروسازان مبتنی بوده است و ضمن احترام به نظر اساتید، معیار گزینش او در این مسیر و روش افتراق صحیح از سقیم، «آزمایش» و «قیاس» بوده است او در مقدمه مبحث مفردات می‌فرماید: «الادویه تتعرف قواها من طریقین احد هما طریق القیاس، الاخر طریق التجربه. و لنقدم الکلام فی التجربه فنقول ان التجربه انما تهدی الی معرفه قوه الدواء بالثقه بعد مراعاة شرایط» (۱) (ترجمه: اثرات و خواص داروها از دو طریق مشخص می‌شود، راه اول «قیاس» است و راه دوم «آزمایش» است. و ما سخن را با توصیف «آزمایش» آغاز می‌کنیم، آزمایش فقط وقتی به شناخت و اثر و خاصیت دارو منجر می‌شود که یک سری شرایط در رابطه با آن رعایت شود). سپس هفت شرط را برمی‌شمرد که در اینجا فقط شرط هفتم بیان می‌گردد: «والسابع ان تكون التجربه علی بدن الانسان، فانه ان جرب علی غیر بدن الانسان، جازان يتخلف من وجهین احدهما، انه قد يجوز ان يكون الدواء بالقیاس الی بدن الانسان حاراً، وبالقیاس الی بدن الاسد والفرس بارداً، ... والثانی، انه قد يجوز ان يكون له بالقیاس الی احد البدنین خاصیه لیست له بالقیاس الی البدن الثانی، مثل البیض، فان له بالقیاس الی بدن الانسان خاصیه السمیة، و لیست له بالقیاس الی بدن الزارزیر» (۲) (ترجمه: و هفتم اینکه لازم است تجربه و آزمایش بر روی انسان انجام شود، زیرا اگر دارو بر روی غیر انسان آزمایش شود، از دو جهت امکان

خلاف و خطا می‌رود: اول اینکه، ممکن است دارو نسبت به بدن انسان گرم باشد و نسبت به بدن شیر یا اسب سرد باشد... و دوم اینکه ممکن است دارو در بدن انسان یک خاصیت را داشته باشد و در بدن حیوان آن خاصیت را نداشته باشد، مانند «بیش» که در بدن انسان خاصیت سومی دارد و در بدن زرزور (نوعی پرنده، پاورقی دکتر معین برهان قاطع) این خاصیت را ندارد). او وقتی نظرات اساتید فن با تجربه و آزمایش در تضاد بوده است جواب آزمایش را ترجیح می‌داده است، شیخ در مبحث خشخاش چنین می‌نویسد: «وقد - لعمری - انهم غلطوا، و خالفوا ما يتعرف بالتجارب من قوه هذا الدواء فان ما يظهر منه عند التجارب يدل علی حقیقه ما اخبرنا من فعله» (۳) (ترجمه: سوگند که آنها اشتباه کرده‌اند و نظر آنان در رابطه با اثر این دارو مخالف با تجربه و آزمایش است، نتیجه آزمایشات بیانگر حقیقت آنچه ما گفته‌ایم می‌باشد).

طابق نظر ابن سینا خاکستر بید همراه با سرکه درمان مؤثری برای زگیل و میخچه می‌باشد.

به هر ترتیب در ذیل به مواردی از دستاوردهای آن حکمای بزرگ و همچنین شیخ ابوعلی سینا، طبیب و حکیم گراندقدر اشاره می‌شود، باشد که با مطالعه بیشتر آثار بزرگان و بررسیهای دقیقتر در این زمینه راههای جدیدی برای درمان بیماریها گشوده شود و

حقانیت دیدگاه کلی آنان در این راستا بر همگان آشکار شود.

۱- بید (Salix Alba):

درخت بید که برای عام و خاص شناخته شده است حاوی ماده‌ای است به نام سالیسین که در بدن تبدیل به اسید سالیسیلیک می‌شود. سالیسین و اسید سالیسیلیک و دیگر اعضای این خانواده تقریباً دارای اثرات کم و بیش مشابه می‌باشند. این سینا در رابطه با بید که به عربی «خلاف» نامیده می‌شود می‌نویسد:

□ **قدما از سورنجان در درمان حمله نقرس سود می‌جسته‌اند و آن را دارویی مؤثر می‌دانسته‌اند و اکنون نیز برای درمان نقرس از کلشیسین که از مواد مؤثره سورنجان می‌باشد برای همین منظور استفاده می‌شود.**

«رماده یقلع الثاليل طلاء بالخل» (۳) (ترجمه: خاکستر بید مخلوط با سرکه «ثاليل» را قلع و قمع می‌کند). «ثاليل» جمع «ثولول» است و فرهنگ عربی انکلیسی المورد تالیف دکتر روحی البعلبکی (۵) «ثولول» را معادل "Verruca, wart" ترجمه کرده است، بنابراین طبق نظر ابن سینا خاکستر بید همراه با سرکه درمان مؤثری برای زگیل و میخچه می‌باشد. و صاحب اختیارات بدیعی در این رابطه می‌فرماید: «و خاکستر وی با سرکه بر ثاليل و نمله ضماد کردن نافع بود.» قابل توجه است که

در طب جدید اسید سالیسیلیک را بعنوان کراتولیتیک در درمان زگیل و میخچه بکار می‌برند. (۶)

همچنین صاحب «القانون فی الطب» ذیل ماده «خلاف» که همان بید است آورده است «مسکن الصداع» (ترجمه: بید تسکین بخش سردرد است). در کتاب فارماکولوژی Katzung (۷) سالی سیلاتها در دسته ضدالتهابهای غیراستروئیدی تقسیم‌بندی می‌شود و از اعضای این خانواده در درمان دردهای خفیف تا متوسط استفاده می‌گردد.

۲- سورنجان (Colchicum Automnale):

ابن سینا در مورد سورنجان می‌نویسد: «ینفع من النقرس و یسکن الوجع فی الوقت ضمادا» (۸) (ترجمه: برای نقرس مفید است و بصورت ضماد درد را بسرعت تسکین می‌بخشد). و همچنین در کتاب اختیارات بدیعی (۹) تالیف علی بن حسینی انصاری شیرازی از علمای قرن هشتم آمده است: «مسکن درد مفاصل بوده و نقرس و خدر را نافع بود» و نیز در کتاب «الابنیه عن حقائق الادویه» (۱۰) تالیف موفق‌الدین ابومنصور الهروی که در قرن چهارم به زبان فارسی تالیف شده است، می‌خوانیم: «وسورنجان سپید نقرس را منفعت کند» و ابن نفیس در کتاب ارزشمند «الموجز فی الطب» (۱۱) می‌گوید: «وهوتریاق المفاصل و یسکن النقرس فی الوقت ضمادا» (ترجمه: وسورنجان تریاق و پادزهر مفاصل است و

درد نقرس را به صورت ضماد بسرعت تسکین می‌بخشد). همانطور که مشخص است قدما از سورنجان در درمان حمله نقرس سود می‌جسته‌اند و آن را دارویی مؤثر می‌دانسته‌اند و اکنون نیز برای درمان نقرس از کلشیسین (Colchicin) که از مواد مؤثره سورنجان می‌باشد برای همین منظور استفاده می‌شود.

۳- شیرین بیان (*Glycyrrhiza Glabra*):

این گیاه که در کتب مفردات طب سنتی به «سوس» و عصاره تغلیظ شده ریشه آن به «رب‌السوس» معروف است، در طب سنتی مصارف عدیده‌ای از جمله در رابطه با بیماریهای دستگاه گوارش داشته است، ابن سینا در این رابطه می‌نویسد «ینفع من التهاب المعده» (۱۲) (ترجمه: شیرین بیان برای التهاب معده مفید است). و نیز در کتاب مخزن‌الادویه تالیف عقیلی خراسانی از دانشمندان قرن دوازدهم ذیل ماده «سوس» آمده است «مسکن التهاب معده، ... مدربول».

گلیسرزیک اسید و کاربنوکسولون (*carbenoxolone*) دو ماده مؤثره‌ای هستند که از شیرین بیان به دست می‌آیند، قدرت شیرین‌کنندگی گلیسرزیک اسید پنجاه برابر شکر است، در کتاب طب داخلی هاریسون در مبحث درمان زخم معده ذکر شده است که این دارو شکایت‌های بیمار را کاهش می‌دهد و شانس بهبود زخم معده را افزایش می‌دهد و همچنین آمده است که این ماده طول عمر

سلولهای اپی‌تلیال مخاط معده، ترشح و قوام ترشحات مخاط معده را افزایش می‌دهد، ولی بعلت اثرات مشابه آلدسترون، این ماده موجب احتباس آب و نمک در بدن و متعاقب آن ایجاد فشار خون می‌شود. (۱۳) با توجه به مطالب بالا شیرین بیان داروی مناسبی در درمان زخم معده می‌باشد و اگر اشکالی بر آن وارد باشد، ایجاد فشار خون توسط *carbenoxolone* می‌باشد. قابل ذکر است که *carbenoxolone* یک جزء از اجزاء متعدد تشکیل‌دهنده شیرین بیان می‌باشد و معمولاً مواد طبیعی یک مجموعه کامل از مواد مؤثره می‌باشند که معمولاً این مواد اشکالات و نقصان یکدیگر را می‌پوشانند. (۱۴) در طب سنتی نه تنها شیرین بیان عامل فشار خون نیست بلکه در مخزن‌الادویه آن را «مدربول» معرفی می‌کند. اگر مدر بودن شیرین بیان با تحقیق عزیزان اثبات شود با خیال راحت می‌توان از این گیاه در درمان زخم معده سود جست.

۴- خشخاش (*Papaver Somniferum*):

در قانون در رابطه با عصاره خشخاش سیاه یا افیون آمده است: ۱- «مخدر» (ترجمه: بیحس‌کننده و *anesthetic* است). ۲- «مسکن لکل وجع» (ترجمه: تسکین‌دهنده تمامی دردها است). ۳- «یسکن السعال» (ترجمه: سرفه را تسکین می‌بخشد). ۴- «یجیس الاسهال» (ترجمه: اسهال بند می‌آورد). (۱۵)

در کتاب فارماکولوژی katzung در مبحث فارماکولوژی بالینی ضد دردهای مخدر، پنج کاربرد بالینی برای این دسته از داروها ذکر شده است و تنها یک مورد اضافه علاوه بر موارد فوق در این رابطه بیان شده است و آن استفاده از ترکیبات این خانواده در درمان pulmonary edema می باشد. (۱۶)

۵- اطریلال (Ammi Magus) (۱۷):

در کتاب اختیارات بدیعی صفحه ۱۵ آمده است: «و در مداوای بهق و برص بغایت سودمند بود و بعضی یک درم از آنرا با دانگی عاقرقرحا بسایند و بعسل سرشته فرو برند و یکساعت یا دو ساعت در آفتاب نشینند چنانچه عرق کنند و گاه باشد که جای آن آبله بزند و آب زردی از او روانه شود یا روز دیگر به امر خدا آبله بزند و باز آن موضع رنگ بدن بگیرد خاصه این زحمت اگر در موضع گوشت مند باشد زود و آسانتر زایل گردد، و این مجرب است و بکرات این امتحان شده است اما به شرط آنکه اول تنقیه کرده باشند بعد از آن دارو را استعمال کنند و باید که در تابستان بود که آفتاب در کمال گرمی باشد».

اطریلال حاوی ماده متوکسالن می باشد که در طب جدید از آن در درمان vitiligo بصورت موضعی خوراکی استفاده می شود. جالب توجه آنکه مصرف خوراکی متوکسالن عوارض جانبی شدید دارد که از جمله آنها مسمومیت کبدی می باشد، ولی مصرف کل گیاه که علاوه

بر متوکسالن حاوی مواد فراوان دیگری می باشد که آفرینش در آن بودیعت نهاده است (۱۳)، و بدین ترتیب این گیاه حتی در مصرف طولانی مدت (۶۰۰-۱۸۰ روز) مسمومیت کبدی نداده است. (۱۸)

منابع:

- ۱- ابن سینا، ح. «القانون فی الطب»، الكتاب الثاني، مؤسسه عزالدین، بیروت، لبنان، الصفحه ۳۴۵، ۱۴۰۸ هـ
- ۲- مرجع ۱، صفحه ۳۴۶
- ۳- مرجع ۱، صفحه ۷۶۶
- ۴- مرجع ۱، صفحه ۷۸۰
- ۵- البعلبکی، ر. «المورد قاموس عربی - انگلیزی»، دارالعلم للملایین، بیروت، لبنان، اطبعه الثانيه، للصفحه ۳۹۷، ۱۹۹۰
- 6- Katzung B.G. Basic and clinical pharmacology, 5nd.ed. Appleton and Lange, California, pp. 883, 1992.
- 7- Katzung B.G. Basic and clinical pharmacology, 5nd.ed. Appleton and Lange, California, pp. 433, 1992.
- ۸- مرجع ۱، صفحه ۶۲۵
- ۹- انصاری شیرازی، ع. اختیارات بدیعی، چاپ اول، شرکت دارویی پخش رازی، تهران، صفحه ۲۲۸، سال ۱۳۷۱.
- ۱۰- الهروری، م. الابنیه عن حقایق الادویه، چاپ دوم، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، صفحه ۱۹۲، سال ۱۳۷۱.
- ۱۱- ابن نفیس، ع. «المروج فی الطب»، وزاره الاوقاف، القاهره، مصر، الصفحه ۱۰۸، ۱۹۸۶ م.
- ۱۲- مرجع ۱، صفحه ۴۰۱
- 13- Isselbacher K.J. Harrison's principles of internal medicine 12nd. ed. McGRAW-HILL Book COMPANY, Newyork, pp. 1327, 1994.
- ۱۴- ناصری، م. نظام احسن و تحقیق، ماهنامه دارویی رازی شماره ۱، سال ۱۳۷۰.
- ۱۵- مرجع ۱، صفحه ۴۰۱
- 16- Katzung, B.G. Basic and Clinical Pharmacology 3nd. ed. Appleton and Lange, California, pp. 344, 1987.
- 17- Hussain S.J. effect of atrila on biochemical chanes in casses of Vitilgo indian. J. Unai medicine, 1: 18-28, 1991.